

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

PƏRVİN PƏRVİZ OĞLU MUSAYEV

SOSIAL İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİ
MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ
PROBLEMLƏRİ

5308.01 «Ümumi iqtisadiyyat»

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyasının

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor
Əlirzayev Əli Qənbərəli oğlu

**Rəsmi
opponentlər:** əməkdar elm xadimi iqtisad elmləri doktoru, professor
Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Habil Hüseyn oğlu Aslanov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial
Müdafiəsi Nazirliyinin Əmək və Sosial
problemlər üzrə Elmi – tədqiqat və Tədris Mərkəzi**

Dissertasiyanın müdafiəsi “26___” oktyabr 2016-cı il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin D 02.051 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” sentyabr 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D 02.051 Dissertasiya
şurasının elmi katibi, i.e.n.**

dos. M.M.Sadıqov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərz, davranış, qərar qəbulu, onun məhsuldarlığı ilə bağlı olub iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də onun həlledici, təyinedici amilidir. Sosial inkişafın makrosəviyyədə planlaşdırılması və tənzimlənməsi dövlətin məqsədyönlü fəaliyyət dairəsinə daxildir. Bu baxımdan dövlət öz imkanları daxilində sosial inkişafın xarakterinə, dinamikasına, strukturuna təsir edərək, bu dəyişiklikləri dövlət mənafeyi baxımından həll etməlidir. Bu mənada sosial inkişafı ilə bağlı amillər sistemləşərək özünün obyektiv tənzimləmə mexanizmini formalaşdırır. Beləliklə sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi əhalinin müəyyən tələbatını təmin edən obyektiv mexanizmlərin idarə olunması proseslərinin məcmusunu özündə əks etdirir.

Sosial inkişafın effektiv tənzimlənməsi üçün, hər şeydən əvvəl, əsas sosial obyektlərin mahiyyətini, onların formalaşmış qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən və perspektiv dövrə tətbiqində sosial inkişafın dinamikasını müəyyən edən iqtisadi və sosial proseslərin xarakterini müəyyən etmək zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhali artımı, demoqrafik proseslər, əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinə görə Azərbaycan bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün ölkəmizdə mövcud imkanlar, potensial kifayət qədərdir. Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda sosial inkişafın tənzimlənməsi problemi və bu problemin həlli yollarının tapılması ön plana çəkilir.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanda iqtisadi islahatların keçirilməsi prosesində işsizliyin mövcud səviyyəsi, əhalinin respublikadaxili miqrasiyası, xarici ölkələrə “beyin axını” və bu kimi digər problemlər ölkəmizdə sosial inkişafın xarakterinə öz təsirini göstərir. Bütün bunlarla yanaşı ərazisinin 20%-i erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal edilmiş, təbii resurslarının 20-30%-i zəbt olunmuş bir ölkədə, əsas fondlarının böyük hissəsinin istifadə edilmədiyi, yararsız hala salındığı və hər bir işləyənlə 3-4 nəfər işləməyən əhali düşdüyü şəraitdə, şübhəsiz, sosial proseslərin tənzimlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemində aparıcı həlqə olmalıdır. Sosial inkişafın tənzimlənməsi bir çox başqa sahə və funksional

iqtisad elmləri, o cümlədən, strateji planlaşdırma, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi nəzəriyyə, ayrı-ayrı sosial sahələrin təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin daha səmərəli göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki bütövlükdə iqtisadi artım əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün, onun öyrənilməsi, tədqiqi və inkişafının tənzimlənməsi probleminə sistemli və kompleks şəkildə yanaşılmalıdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, sosial inkişaf onun tənzimləmə imkanlarının artımı, tempi, iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqədə və asılıqda olan bir prosesdir. Sosial inkişafın əsas göstəricilərindən biri olan əhalinin həyat səviyyəsi göstəricisi öz mahiyyəti etibarlı ilə sosial-iqtisadi kateqoriya olaraq, insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi dərəcəsini özündə əks etdirir. Bu baxımdan əhalinin həyat səviyyəsi respublikada iqtisadi inkişaf və onun səmərəliliyinin səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri hesab edilə bilər. İqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması təcrübəsi göstərir ki, həyat səviyyəsi ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında formalaşır. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa, sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar da bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi ölkədə sosial inkişafın təminat dərəcəsini müəyyən etməyə, onun dəyərləndirilməsi və tənzimlənməsi üçün tələb olunan yeni metodların tapılmasına əsas yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda həyat səviyyəsi sosial inkişafın sintetik göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Onun qiymətləndirilməsi əslində iki əsas metodoloji prinsip üzərində qurulur. Həmin prinsiplər iqtisadi islahatların konseptual əsaslarını təşkil etməklə hər bir ölkədə tənzimləmə siyasətinin aparıcı hədəflərinə, həlli yollarına və konkret resurslarına uyğun xüsusiyyətlər kəsb edir. Sosial inkişaf prosesinin meyar və göstəriciləri, onların dəqiqləşdirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının hədəf və mexanizmlər məcmusu olmaqla, daima iqtisadi islahatlar obyektini kimi dövlətin əsas məqsədidir. Sosial inkişafın mahiyyətinin aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi, ona

sistemli yanaşma, kompleks dəyərləndirmə konkret vasitələr yolu ilə mümkündür. Ona görə də sosial inkişafın ölçülməsi və onun göstəricilər sistemində əsas parametrlərin real prosesə uyğun seçilməsi nəzəri və metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial inkişafın vahid sistem baxımından tədqiqi və ondan makro- və mikroiqtsadi səviyyəli inkişaf strategiyasının hazırlanmasında istifadəsi prinsipi özündə elmi yanaşma aspektlərini əks etdirir. Sosial inkişafın tənzimlənməsi sosial siyasətin və mexanizmlərin əsaslandırılması baxımından qiymətləndirilir. Sosial inkişafın sistemli tədqiqi insan inkişafına, onun potensialına təsir edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi yollarını əhatə edir. Müasir şəraitdə tədqiqatlar sosial inkişafın strateji planlaşdırma ilə mikrosəviyyədə arasında elmi bağlılığın məntiqi modelini qurmaq istiqamətində aparılır. Bu baxımdan dissertasiya işinin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti qoyulan problemlərin həllinin əsas mexanizmlərində ifadə olunur. Azərbaycanda sosial inkişafın tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin hərtərəfli tədqiqi zərurəti, gələcəkdə onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər sisteminin işlənilməsinə və əsaslandırılmasına olan ehtiyac dissertasiyanın seçilmiş mövzusunun aktuallığını bir daha şərtləndirir.

Problemin elmi işlənmə dərəcəsi. Sosial inkişafın ayrı-ayrı aspektləri bir çox elmi tədqiqatlarda araşdırılmış, sosial sferanın ayrı-ayrı sahə, ərazi və funksional vəzifələrinə görə təsnifatı müxtəlif məsələlərinin həlli baxımından tədqiq olunmuş, sosial inkişafa sistemli yanaşılmış və onun ölçülməsinə və dövlət tənzimlənməsinə dair tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Lakin sosial sferanın ümumi cəhətlərin məcmusu və onun dövlət tənzimlənməsi obyektini kimi öyrənilməsinə az yer verilmişdir.

Sosial sahələrin inkişafının tənzimlənməsinə dair Azərbaycan iqtisadçı alimlərdən Muradov Ə., Əliyev A., Səmədzadə Z., Muradov Ş., Əlirzayev Ə., Allahverdiyev H., Əhmədov M., Manafov Q., Babayev Ə., Hacıyev Ş., Rəhmanov F., Şahbazov K., Şəkəreliyev A., Kərimli İ. tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır. Sosial inkişaf, sosial müdafiə sistemi, qütbləşmə və gəlir, istehlak, yoxsulluq və xidmət sahəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar Rusiya alimləri N.M.Rimaşevskaya, V.F.Mayer, T.İ.Zaslavskaya, Q.N.Volkova və digərləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə həyat səviyyəsi, insanların yaşayışı və s. kimi sosial inkişaf problemlərinə M.Veber, P.Burdye, T.Parsons, V.Pareto, E.Dürkheym, P.Sorokin, T.Qobbs və b. tədqiqatçılar diqqət yetirmişlər. A.Smit, T.Maltus, D.Rikardo, C.S.Mill, P.J.Prudon kimi alimlərin əsərlərində sosial inkişafıla bağlı məsələlər sosial-darvinist modeli kimi öz əksini tapmış, J.Reklü və K.Marksın konsepsiyalarında təqdim olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial inkişaf problemi kifayət qədər actual olmasa da, hər halda qərb elmində mərkəzi problemlərdən biri olaraq qalır. K.Oppenheym, E.Hiddens, O.Lüis, A.Atkinson, N.Teyl, A.Sen və digərləri müasir sosial inkişafın təzahür xüsusiyyətlərini, miqyas və nəticələrini tədqiq etmişlər. Qloballaşma və integrasiya proseslərinin milli iqtisadiyyatın inkişafına, o cümlədən, sosial inkişafın dinamikasına təsirinin müsbət və mənfi effektləri Q.Vilyamson, A.Krey, P.Lindert, C.Seçs, C.Stiqlits, A.Uorner, Y.Şişkov və digər alimlərin əsərlərində üzə çıxarılır.

Bu problemlə bağlı ədəbiyyatın icmalından göründüyü kimi, əsərlərin əksəriyyətində tədqiqatçıların diqqəti yalnız sosial inkişafın tədqiqinin metodoloji problemləri üzərində cəmləşir, sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin funksional imkanlarının üzə çıxarılmasında praktik yanaşmalara üstünlük verilən əsərlər isə azdır. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinə və mexanizminə bütöv bir makroiqtisadi yanaşma, bir o qədər də təşəkkül tapmayıb. Sosial inkişafın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar öz inkişafının ilkin mərhələsindədirlər və bir qədər yeni yanaşmalar tələb edir.

Beləliklə, qeyd edilmiş problemlərin aktuallığı, mühüm praktiki əhəmiyyəti və kompleks şəkildə kifayət qədər işlənməməsi, onların mürəkkəbliyi və çoxcəhətliliyi, həmçinin, mübahisəli sualların mövcudluğu mövzu seçimini şərtləndirmiş, tədqiqatın məqsədini, vəzifə və metodlarını müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin ***məqsədi*** sosial inkişafı təmin edən dövlət sosial siyasəti alətlərinin və sosial inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzəri cəhətdən tədqiqindən, və bunun əsasında sosial inkişafın tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış, nəzəri və praktik əhəmiyyətli təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- sosial inkişafın sistemli təsvirini verməklə onun tənzimlənməsinin konseptual əsaslarını və metodoloji prinsiplərini müəyyənləşdirmək;

- sosial inkişafın tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini ölkənin mövcud inkişaf strategiyası və transformasiyası baxımından əsaslandırmaq;

- sosial inkişafın hədəflərini müəyyən edən və mövcud reallıqlar və dəyişikliklər şəraitində Azərbaycanın davamlı inkişafı və sosial qütbləşmənin praktiki və təşkilati problemlərinin həlli mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyyələr vermək;

- sosial tənzimləmə mexanizmləri sistemində gəlirlərin formalaşması və dinamikasının əsas meyllərini təhlil etməklə, onu müəyyən edən amillərini aşkar edib qiymətləndirmək;

- əhalinin rifahının əsas həlqəsi olan istehlak sferasının tənzimlənməsinin makrosəviyyəli meyllərini və mikrosəviyyəli xüsusiyyətlərini təhlil edib istehlak sferasına təsir edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;

- sosial inkişafın tənzimlənməsinin ədalətli bölgü prinsiplərini, yaşayış minimumunun tərtibi və tətbiqi mexanizmlərini və dövlətin təminat sisteminin mövcud vəziyyətini, onların normativ-hüquqi və qanunvericilik bazasını təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- sosial inkişafın tənzimlənməsinin perspektivdə rolunu gücləndirmək məqsədi ilə sosial sferanın vahid sistem baxımından tədqiq etmək və onun əsas prioritetlərini əsaslandırmaq;

- davamlı inkişaf baxımından sosial inkişaf konturlarının və iyerarxiya strukturunun tədqiqi və tərtibi prioritetlərini əsaslandırmaq və qiymətləndirməklə sosial inkişafın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyyələr irəli sürmək;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin ***obyektı*** Azərbaycanda sosial inkişafın dinamikasını müəyyən edən amillər və onun əsas istiqamətlərinin dəyişmə meylləridir. Dissertasiya işinin ***predmeti*** - sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləridir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji və informasiya bazası.

Respublikamızda və xarici ölkələrdə bu sahədə fəaliyyət göstərən və tədqiqatlar aparmış iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları və digər normativ-hüquqi aktlar tədqiqatın nəzəri əsasını təşkil edir. Tədqiqatın metodoloji əsasını bazar münasibətlərinə uyğun sosial ədalət, obyektiv qütbləşmə prinsiplərinə uyğun olaraq bölgü və istehlak sferasının qiymətləndirilməsi aspektlərinə, sosial tələbatların formalaşması amillərinə, onun tənzimləməsi mexanizmlərinin müasir vəziyyətinə dair elmi-tədqiqat əsərləri təşkil edir. Tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisə, iqtisadi-statistik təhlil və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Sosial Müdafiə Fondunun, AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun, Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin materialları, Mərkəzi Bankın hesabatları, respublika və xarici ölkə iqtisadçı alimlərinin sosial sahələrə dair tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi onun nəzəri və metodoloji nəticələri və praktiki tənzimləmə siyasətinin təkmilləşməsində rolu ilə müəyyənləşir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinə və mexanizminə bütöv bir makroiqtisadi hal kimi yanaşılmış, sosial inkişafın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri ön plana çəkilmişdir. Aparılmış tədqiqat işinin nəticəsinə əsaslanaraq dissertasiya işində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- sosial inkişafın vahid sistem təsvirinin metodiki aspektləri, tənzimləmə obyektı olaraq dövlət siyasətinin aparıcı həlqəsi kimi əsaslandırılmışdır;
- sosial inkişafın prioritetləri strateji planlaşma və konseptual yanaşma obyektı kimi müəyyənləşdirilmişdir;
- sosial inkişafın hədəfləri, onların təmin olunmasında zəruri olan resurslar, mexanizmlər, mövcud reallıqlar və meyllərə əsaslanaraq, dövlətin vəzifələri kimi dəyərləndirilmişdir;

– makrosəviyyəli bölgü sistemi ilə real istehlak arasında fərqlərin yaranması səbəbləri açıqlanmışdır.

– sosial inkişaf sistemində əhalinin gəlirlərinin dinamikasını və meyllərini nəzərə almaqla bölgü sistemini və sosial ədalət prinsiplərini təmin edən siyasətin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr verilmişdir;

– sosial inkişafın tarazlı və dayanıqlı planlaşma strategiyası, sosial müdafiənin tənzimlənməsinin perspektivləri və sosial inkişafın prioritetləri və proqnozlaşması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti onun əsas müddəalarının və nəticələrinin tətbiqi ilə bağlıdır. Nəzəri əhəmiyyəti sosial inkişafın sistemli təsviri, onun əsas konturlarının tədqiqi, meyar və göstəricilərinin əsaslandırılmasıdır. Nəzəri cəhətdən sosial prioritetlərin ardıcılığı, qarşılıqlı əlaqəsi və iqtisadi sistemdə rolu qiymətləndirilir. Praktiki cəhətdən dissertasiyanın nəticələri sosial-iqtisadi qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi və normativ-hüquqi aktların tərtibi və icrası üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin nəticələri 8 məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutuna tətbiq üçün təqdim edilmiş və tətbiqi haqqında arayış alınmışdır.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin strukturu, onun məqsədi qoyulan məsələləri əhatə edir. Dissertasiya işinin həcmi 138 səhifə həcmində olub, giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN MÜNDƏRİCATI

GİRİŞ

FƏSİL I. SOSIAL İNKİŞAFIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Sosial inkişafın tənzimlənməsinin konseptual əsasları
- 1.2. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri
- 1.3. Sosial tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşması amilləri və əsas xüsusiyyətləri

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA SOSIAL İNKİŞAFIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Gəlirlərin formalaşması, dinamikası və tənzimləmə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili
- 2.2. İstehlak yönümlü tənzimləmə mexanizmlərinin sosial inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi
- 2.3. Yaşayış minimumu və ünvanlı sosial yardımın dövlət tənzimlənməsinin əsas meyllərinin dəyərləndirilməsi

FƏSİL III. SOSIAL İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Sosial inkişafın tarazlı və dayanıqlı planlaşma strategiyası
- 3.2. Sosial inkişaf və sosial müdafiənin effektiv sisteminə keçidin perspektivləri
- 3.3. Sosial inkişafın prioritetləri və proqnozlaşmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

TƏDQİQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Sosial inkişafın tənzimlənməsi zəruriliyinin, metodoloji aspektlərinin və əsas istiqamətlərinin tədqiqi

Sosial inkişafın tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində obyektiv zəruriyyətə uyğun iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Belə ki, sosial siyasət və sosial inkişaf bütövlükdə kompleks və qarşılıqlı əlaqədə tənzimləmə obyektidir. Sosial inkişaf siyasəti son nəticədə onun əsas göstəricilərinin adekvatlığını, bu inkişafın tənzimlənmə texnologiyasını, uyğun vəzifələri və mexanizmlərini formalaşdırır.

Sosial inkişafın tənzimlənməsi bir sıra obyektiv və mövcud reallıqlardan irəli gələn amillərin təsirinin idarə edilməsi baxımından meydana çıxır. Belə ki, hər bir ölkədə inkişaf meyillərinin xüsusiyyətləri, onların dinamikası və resurs potensialının maddi-maliyyə strukturu sosial inkişafın müəyyən konturlarını yaradır, onun əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Fkrimizcə, sosial inkişafa qlobal baxmaqla problemlərin həllinin tənzimlənmə sistemini tərtib etmək olar:

1. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması;
2. Sosial mühitin, sosial infrastruktur obyektlərinin, sosial təminat sisteminin və sosial idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;

Sosial tənzimləmə bir qayda olaraq sosial ehtiyaclar və onların ödənilməsinin rəasional normaları üzərində qurulur. Əhalinin maddi rifah səviyyəsi, onun obyektiv ehtiyacları və sosial inkişaf parametrləri tənzimləmə problemini və onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial məqsədlər və ehtiyaclar, sosial inkişaf səviyyəsi mürəkkəb sosial-iqtisadi proses olduğu üçün onun tənzimlənilməsini rəal və normativ, hər hansı ideal hal kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, rəal vəziyyətin özü də müxtəlif sosial qruplar və əhali üçün eyni ola bilməz. Ona görə də tənzimləmə siyasəti orta təbəqə və az təminatlı ailələr, həmçinin yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulan hədəflər əsaslandırılır və müvafiq olaraq onlar öz əksini tənzimləmə parametrləri və mexanizmlərində tapır.

Dövlətin tənzimləmə rolu sosial təminat, sosial ədalət prinsiplərinə uyğun bölgü sistemi ilə müəyyənləşir. Sosial hüquqlar konstitusiyə hüquqları olaraq, müasir şəraitdə əhalinin sosial müdafiəsi, onun mütərəqqi istiqamətləri ilə müəyyənləşir.

Sosial təminat dövlətin aztəminatlı ailələr və vətəndaşlar qarşısında vəzifələrini, onun maddi, maliyyə və məşğulluq problemlərinin həlli yollarını əhatə edir. Dövlətin təminat sistemi əhalinin sosial-

demoqrafik tərkibi, onun faydalı əmək fəaliyyəti ilə iş yerlərinin uyğunluğuna şərait yaratması və həmçinin birbaşa pensiya, müavinət və maddi-mənəvi yardımlar vasitəsi ilə əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. İslahatlar bazar tipli inkişafa uyğun adaptasiya dövrünü və prosesini əhatə edir. Məlumdur ki, bazar tipli milli iqtisadiyyatlarda inkişaf bir sıra sosial gərginliklərlə müşahidə olunur. Bu da keyfiyyətə sosial nəticələrə görə yeni meyarlar və xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Beləliklə sosial inkişafın effektiv tənzimlənməsi, bazar sisteminin mövcud imkanları çərçivəsində, iqtisadi artım şəraitində xarici amillərin qeyri-müəyyən təsiri altında, fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu proseslərdən səmərəli yararlanmaq üçün əvvəlcə inkişafın dinamikasına və konturuna uyğun olaraq ayrı-ayrı sahələrin perspektivi və onların dəyişməsinin əsas istiqamətləri əsaslandırılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, sosial inkişafın çoxşahəli regional istiqamətləri və iqtisadi nəticələri xüsusi metodologiyaya əsaslanmalıdır. Sosial-iqtisadi sistemin metodologiyası iqtisadi artım, struktur siyasət və strateji planlaşdırma ilə vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək məqsədi ilə tərtib olunur və reallaşdırılır. İlk növbədə bu missiya hədəflər, resurslar, proqnozlar və mexanizmlər vasitəsi ilə mümkün ola bilər. Sistemli yanaşma baxımından sosial inkişaf hədəflərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması;
- istehlak səviyyəsinin tələbatın səviyyəsinə yaxınlaşması və onun normativ əsaslarla planlaşdırılması;
- maddi cəhətdən qütbləşmənin iqtisadi amillər nəticəsində formalaşması və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində, burada yaşayan əhalinin rifahının qeyri-bərabərlişməsinin azaldılması;
- sosial infrastrukturun iqtisadi artıma uyğun inkişafı, onun təkmilləşdirilməsi və struktur dəyişmələrini təmin edən proqnozların işlənilib hazırlanması.

Bu istiqamətlərin metodoloji tərəflərini tədqiq etmək üçün müasir qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma üsullarından istifadə olunur. Normativ-hüquqi və sosial təminat prinsiplərini əhatə edən elmi əsaslarla proqnoz metodları, hədəflər və uyğun resurslar müəyyənləşdirilir. Hədəflərə çatmaq üçün zəruri olan resursları əldə etmək yolları axtarılır.

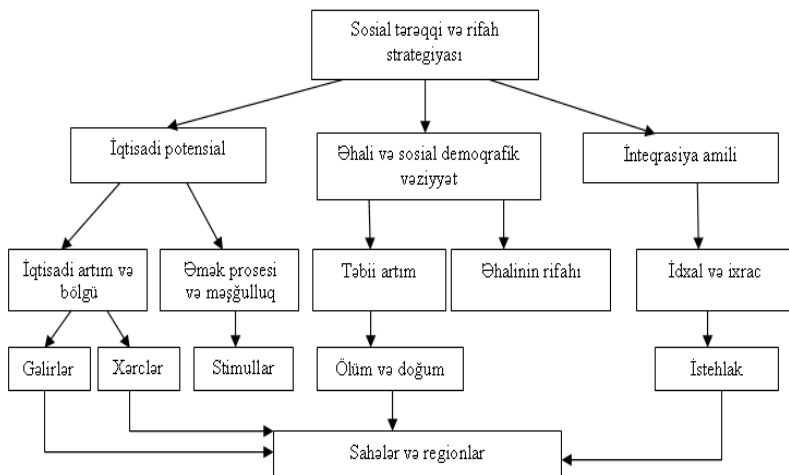
Resurs planlaşdırılması elmi-texniki və innovasiya, həmçinin integrasiya amillərini nəzərə almaqla perspektiv faydalılıq baxımından qiymətləndirilməlidir.

Respublika iqtisadiyyatının struktur dəyişməsi, ixracatyönlü iqtisadi inkişaf respublikanın sosial sfera və sosial müdafiə sisteminin resurs potensialını artırır. Onların iqtisadi artıma təsiri və sosial nəticələri proqnozlaşdırılır. İqtisadiyyatın regional və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi son nəticədə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına, onun islahatlar proqramına və davamlı inkişafına müsbət təsir edir.

İstənilən ictimai sistemin əsas varidatının insan potensialının olduğunu qəbul edən alimlər əsas və mükəmməl inkişaf amilinin insan amili olduğunu bir daha təsdiqləməlidirlər. İnkişafın əsas amilinin insan amili olduğunu qeyd edən alimlər daha çox sosial indikatorları tədqiq edib, onların formalaşma və sosial nəticələrini öyrənməklə müxtəlif idarəetmə məsələlərini həll etməyi tövsiyyə edirlər. Belə ki, islahatların nəticəsi və insan potensialının formalaşması arasında məntiqi əlaqə bu potensialın dəyişmə dinamikasını və onun tənzimləmə istiqamətlərini konkretləşdirir. İnsan kapitalının, intellektual səviyyənin yüksəldilməsi islahatların və iqtisadi inkişafın son nəticəsi kimi başa düşülür. Sosial amillərin dəyişməsi özü-özünə tənzimlənən proses olmayıb, onun daxili aləmi xarici amillər kimi dünya ölkələrində baş verən sosial-iqtisadi proseslərlə bağlıdır və ekzogen parametrlər olaraq tənzimləmədə əsas yer tutur.

Bu zaman qarşıda duran əsas problemlərdən biri də bilavasitə real sektorda çalışan, ölkədə iqtisadi artımı təmin edən işçilərin maraqlarının təmin edilməsidir.

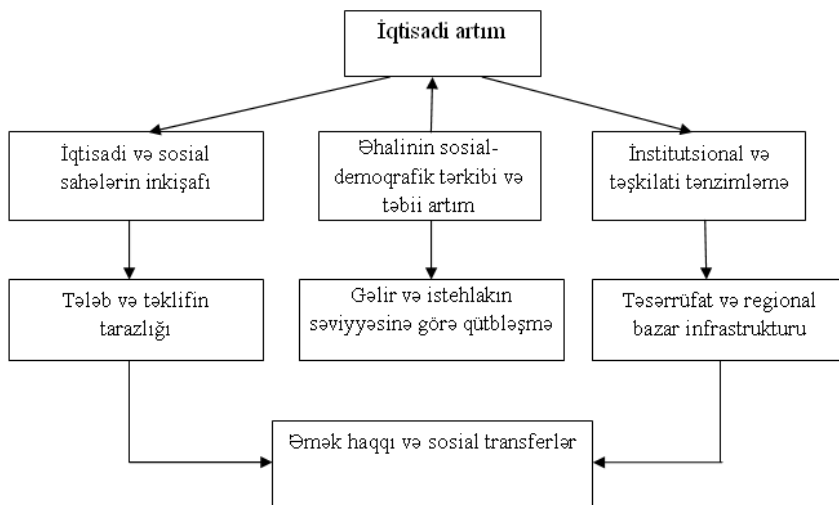
Sosial inkişafın tənzimləmə obyektini kimi tədqiqi, ona milli iqtisadiyyatın tərkib ünsürü kimi baxmaqla yanaşı, aparılan iqtisadi siyasətin məqsədi və əsas nəticələri kimi qiymətləndirilməlidir. Son məqsəd - insanın özünün təkrar istehsal fəaliyyətinin və həmçinin sosial mahiyyətinin tarazlı şəkildə uzlaşdırılmasına riayət edilməsidir. İstehsal amilinin tənzimlənməsi daha çox əmək haqqı, sosial təminat hüquqlarını və onların maddi bazasının yaradılması mexanizmlərini əks etdirir. İstehsalın forma və məzmunu bazarın tələbi ilə uzlaşsa da, onun sosial aspekti iş yerlərinin açılması, istehlak təyinatlı məhsul və xidmət istehsalı, həmçinin əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin tədqiqi ilə bağlıdır (şəkl.1).



Şəkil 1. Sosial inkişafın tənzimlənməsinin məntiqi sxemi

Sosialyönlü strategiya daha çox regional aspekt kəsb edir və müasir şəraitdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında proqram xarakterli dövlət tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Sosial-mədəni sahələrin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, dövlət vergi, transfert gəlirləri, təminat sistemi, iş yerlərinin açılması və həmçinin əhəlinin istehsal və istehlak hüquqlarının qorunması alətlərindən istifadə edir.

Sosial təminat hüquqları sosial təminat qanunvericiliyi və sosial təminat sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin rolu təminat növləri və onların hədlərinin yaşayış üçün zəruri olan resurslarla təmin etmək kimi vəzifələrdən ibarətdir. Sosial sistemin əsas amilləri əhəlinin yaş qruplarının resurslara uyğun gəlib-gəlməməsi zamanı xüsusi mexanizmləri yaratmaqla transformasiya olunur. Tənzimləmə, tarazlı və davamlı inkişaf strategiyası reallaşır. Mexanizmlərin özünün əsaslandırılması və təkmilləşdirilməsi tənzimləmənin effektivliyi kimi meydana çıxır və stimula yaradır. Bu baxımdan tənzimləmə obyektı olaraq hər bir sosial sahənin fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsəd kimi götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, tənzimləmə ayrı-ayrı əhəli qrupları, sosial-demoqrafik amilləri, həmçinin regional aspektləri nəzərə almaqla həyata keçirilir (şəkil.2).



Şəkil 2. İqtisadi sistemin sosial istiqamətləri və tənzimləmə prosesləri

Şəkildən göründüyü kimi, iqtisadi və sosial inkişaf qarşılıqlı əlaqəli mexanizmlərdir, onların arasında əlverişli uzlaşma hər bir sahənin formalaşması və dinamikasına uyğun hədəfləri nəzərə alınmaqla aparılır.

Sosial fəaliyyətin xalis sahə və funksional təşkili, onun xüsusiyyətlərinin institutsional səviyyədə olduğundan, iqtisadi maraqlar, sosial davranış modeli və onların qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qurulur. Davranış modelinin əsasını əhalinin gəlir səviyyəsinə görə paylanması metodikası və idarə edilməsi təşkil edir. Davranış parametrlərinin əldə edilməsi istehlaka uyğun sahə və təsərrüfat formalarına, istehsal və xidmət tiplərinə uyğun strukturların və sistemlərin yaratması ilə mümkündür. Respublikada sosial sahələrin inkişaf meylləri bazar tələblərinə uyğun iqtisadi mənfəət və dövlətin sosial təminat funksiyasının reallaşmasından xəbər verir.

Sosial-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və təşkili mexanizmləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılıqda olan bir fəaliyyət dairəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Son nəticədə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə görə hər bir ölkədə idarəetmə iyerarxiya sistemi, ardıcılığı və resursları formalaşdırılır.

2. Sosial tənzimləmə sisteminin formalaşma və reallaşma mexanizmləri

Sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, onun resurs mənbələri və tənzimləmə istiqamətləri özünəməxsus mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Öz təsnifatına görə həmin mexanizmlər sosial məqsədlər və uyğun iqtisadi problemləri həll edə bilən konkret üsullar, hesablamalar formasında ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tənzimləmə obyektini olaraq insan inkişafı üçün zəruri olan istehsal şəraitini, bölgü prinsiplərini, həmçinin real həyat şəraitinin formalaşmasında olan meylləri dəyişdirən təsirləri nəzərə almaqla yaradılan vasitələr bu mexanizmlərin mahiyyətini təşkil edir. Son nəticədə sosial tənzimləmə mexanizmləri proqnozlaşdırma, plan və proqram xarakterli təşkilati mərhələlərlə, həmçinin sosial problemlərin və hədəflərin xarakterinə uyğun istifadə olunan normalar və parametrlərin məcmusu ilə müəyyənləşir, eyni zamanda miqyasına, iqtisadi tutumuna və səmərə göstəricisinə görə fərqlənir.

Sosial tənzimləmə siyasəti ayrı-ayrı sahələrin sosial nəticələri və sosial tutumunun qiymətləndirilməsi və onların dəyişmə dinamikasına perspektiv dövrdə təsir etmək məqsədi ilə proqnozlaşdırılır. Klassik iqtisadçılar elmi-texniki tərəqqinin sosial nəticələrini qiymətləndirməklə bir sıra əlverişli idarəetmə yollarını seçirlər. Bazar iqtisadiyyatı sistemində intellektual potensialın təşkilinin səmərəli formalarının tətbiqi mövcud kadr potensialını artırmaq, onların rolunu yüksəltmək yollarını özündə əks etdirir və ona görə də bu sahədə konkret məsələlərin həlli məqsədilə formalaşdırılır. Ona görə də müasir dövrdə bazar tipli intellektual potensialın təşkili formaları obyektiv tənzimləmə mexanizmləri üçün modifikasiya olunur, formalaşma və reallaşma prinsiplərinə görə bir-birindən fərqlənilirlər.

Müasir şəraitdə respublikada mövcud sosial vəziyyətin qiymətləndirilməsi, onun meyllərinin dinamikası, müvafiq olaraq sonrakı bölgü mexanizmlərini formalaşdırmağa və təşkilinə imkan verir. Bu baxımdan orta aylıq əmək haqqına görə işləyənlərin paylanması qanunauyğunluğu gəlirlərin səviyyəsinə görə paylanma qanunlarının bazasını təşkil edir. Əmək haqqının ayrı-ayrı işçilər və sahələr üzrə differensiasiyası əməyin xarakteri və müasir şəraitdə hər bir sahənin məhsulunun bazar tələbinə uyğun reallaşma effekti ilə ölçülür. Fikrimizcə əmək haqqının orta aylıq səviyyəsi, ümumi inkişaf meylini və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini ümumən xarakterizə etsə də real həyat səviyyəsi orta istehlakla

qiymətləndirilməlidir. Gəlirlər və istehlak arasında əlaqə və qarşılıqlı əlaqə mexanizmi sistemli təhlil metodikası və hər hansı səviyyə ilə digər səviyyə arasında aparıcı amilin təsiri ilə öyrənilir.

Sosial-iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və həmin qanunların real həyatla bağlılığı yolları və bu zaman tətbiq olunan digər mexanizmlər, onların ümumi meylləri və nisbi göstəriciləri müasir iqtisadiyyatda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmək haqqının sahə və ərazi, sosial qruplar, məşğulluq səviyyəsi ilə qütbləşməsi, digər gəlirlərin differensiasiyasını formalaşdırır. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun artımı və sahə strukturunun təkmilləşməsi hər bir orta aylıq əmək haqqının iqtisadiyyat üzrə orta aylıq əmək haqqına yaxınlaşdırır.

Bununla bağlı dissertasiya işində aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, iqtisadi və sosial tənzimləmənin daha çox sintetik effektini nəzərə almaqla prioritetlərin əsaslandırılması, düzgün tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onları rifah, sağlamlıq, intellektual inkişaf, mədəni yüksəliş iyerarxiyaları üzrə tərtib etmək daha məqsədəuyğundur.

Məlumdur ki, sosial tənzimləmə mexanizmlərinin təsnifatlaşması, müxtəlif meyarlar, məqsədlər və təminatlar üzərində qurula bilər. Bu məqsədlə təsir gücünə və təşkilati idarəetmə strukturuna görə bu mexanizmləri qruplaşdırmaq, onları təsir gücünə görə qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa ailələrə və fərdlərə maddi-maliyyə yardımları təyin etməklə onların sosial müdafiə və mühafizəsi tənzimlənir. Digər tərəfdən, sosial şəraitin tənzimlənməsi üçün sahibkarlıq, biznes və əmlakın qorunması ilə onun təkrar istehsalına dövlət vəsaitlərinin və o cümlədən xüsusi vəsaitlərin cəlb edilməsi yolu ilə tənzimləmə mexanizmləri də tərtib olunur. Tədqiqat işində xüsusi vurğulanır ki, təhlükəsizlik problemlərini göstərməklə cəmiyyətin daxili və xarici potensialının iqtisadi və sosial dövrüyyəyə cəlb edilməsi integral səmərənin multiplikasiya təsirlərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Müasir şəraitdə sosial tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi çevik siyasət və obyektlərə görə xüsusi olaraq modifikasiya olunur. Bu isə öz növbəsində əhalinin maddi və maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsini tələb edir. Müasir islahatlar şəraitində struktur və keyfiyyət dəyişmələri zamanı sosial yükün miqdarı və onun əsas parametrləri müəyyənləşdirilir.

3. Azərbaycanca əhali gəlirlərinin formalaşması xüsusiyyətləri və dinamikasının təhlili

Əhali gəlirlərinin sosial yükü, onun funksiyası tənzimləmə prosesində təsir gücü və keyfiyyəti ilə müəyyənləşir. Belə ki, əhali gəlirlərinin formalaşması qarşılıqlı əlaqədə və müxtəlif iqtisadi səviyyələrdə bölgü və yenidən bölgü mexanizmləri ilə formalaşır və hər bir məqamda müəyyən stasionar funksiya rolu oynadığı kimi, perspektiv tənzimləmə funksiyasını da yerinə yetirir. Dövlət gəlirləri və ya hər hansı bir iqtisadi subyektin gəlirləri uyğun inkişaf məqsədlərini reallaşdırmaq və ehtiyatları cəlb etməklə stimullar yaratmaq vəzifəsini daşıyır. Gəlirlər həyat səviyyəsi amili və göstəricisi olmaqla yanaşı, onun tənzimləmə funksiyası sonrakı inkişaf üçün tələb olunan xərclərini müəyyənləşdirir.

Gəlirlərin dinamikasının mənbələri, qanunauyğunluqları bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, o cümlədən maddi və mənəvi nemətlərin bölgüsünün təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaradır. Belə ki, ölkədə gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi qiymətlərin dəyişməsinə uyğun artırsa, onda həyat səviyyəsinin dəyişməz olması və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətində azalmasının qarşısının alınması prosesi baş verir. Son nəticədə əhali gəlirlərinin strukturu ailənin və cəmiyyətin statusunu müəyyənləşdirir. Muzdlu əmək gəlirlərinin artım tempinin yüksək olması ölkədə bazar tipli istehsal və xidmət sferasında işləyənlərin sayının çox və onların məşğulluğunun daha çox muzdlu əməyə meyl etməsi müşahidə olunur. Sahibkarlıq gəlirləri ölkədə özəlləşmənin əhatə dairəsi və özəl sektor üçün yaradılan dövlət dəstəyi ilə müəyyənləşir. Tədqiqat işində vurğulanır ki, kənd əhalisinin gəlirlərinin əsas mənbəyi torpaqların istifadəsi və kənddə olan xidmət sferasının hesabına formalaşır. Fərdi kəndli təsərrüfatının genişlənməsi kənd əhalisinin gəlirlərinin spesifik xüsusiyyətlərini yaradır. Belə ki, kənd əhalisinin gəlirlərinin tənzimlənməsi sahibkarlıq gəlirlərinin stimullaşdırılması ilə eyni vaxtda baş verir. Kəndli fermer təsərrüfatlarının təşkili formaları və kənd əhalisinin maliyyə-kredit və vergi güzəştləri ilə stimullaşdırılması, son nəticədə kənd əhalisinin gəlirlərinin artırılması və əmək gəlirlərinin artmasına şərait yaradır.

Təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əhali gəlirlərinin tənzimləmə funksiyası, qlobal iqtisadi siyasət və qütbləşmə səviyyəsini formalaşdırmaq və onun perspektiv istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədilə istifadə olunur. Belə ki, gəlirlərin differensiasiyası müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində qütbləşmə səviyyəsini təmin edən desil, kvantil və Cini əmsallarının hesablanması və onların dinamikası ilə

müəyyənləşir. Gəlirlərin ümumi iqtisadi artım tempi ilə onun differensiasiyası arasında funksional asılılıq və arqumental dəyişmələr bu əlaqələrin düzgün ifadə formasını və tənzimləmə mexanizmlərini tərtib etməkdə böyük əhəmiyyət kəcb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatında adambaşına düşən ümumi daxili məhsul və gəlirlərin səviyyəsi ilə müəyyən edilən yoxsulluq səviyyəsinin dinamik olaraq tədricən aşağı düşməsi müşahidə olunur. Dissertasiya işində xüsusi vurğulanır ki, yoxsulluq səviyyəsi təkcə gəlirlər ilə deyil, istehlak strukturu, istehlakın tərkibindəki maddi və mənəvi nemətlərin xüsusi çəkisi, istehlak davranışında əhalinin əsas prioritet seçim istiqamətləri ilə ölçülür. Əhalinin gəlir səviyyəsinə görə qütbləşməsi onun müvafiq istehlak davranışını yaradır. Eyni zamanda adambaşına düşən gəlirin səviyyəsi ilə yanaşı istehlakın mövcud dinamikası əsasında əhalinin davranış modelini formalaşdırır. Ev təsərrüfatları üzrə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə paylanması strukturu ölkədə olan differensiasiyanın qiymətləndirilməsinə imkan verir (cədv.2).

Cədvəl 2

2014-cü ildə şəhər və kənd yerləri üzrə şəxslərin adambaşına gəlirə görə bölgüsü (faizlə)

	Ölkə üzrə cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Bütün ev təsərrüfatları	100	100	100
95 manata qədər	-	-	-
95,1 - 100,0	0,0	0,1	-
100,1 - 105,0	0,2	0,2	0,1
105,1 - 110,0	0,2	0,2	0,2
110,1 - 115,0	0,6	0,6	0,6
115,1 - 120,0	1,0	1,0	0,9
120,1 - 125,0	1,7	1,9	1,5
125,1 - 130,0	2,3	2,3	2,2
130,1 - 135,0	3,0	3,0	2,9
135,1 - 140,0	3,3	3,1	3,5
140,1 - 145,0	3,9	3,5	4,4
145,1 - 150,0	4,5	4,2	5,0
150,1 - 160,0	9,6	8,5	11,0
160,1 - 170,0	9,1	8,0	10,4
170,1 - 180,0	9,0	8,0	10,1
180,1 - 190,0	7,4	7,0	8,0
190,1 - 200,0	7,3	7,2	7,4
200,1 - 225,0	12,9	13,4	12,2
225,1 - 250,0	8,4	9,3	7,2
250,1 - 300,0	9,1	10,3	7,6
300 və çox	6,6	8,2	4,6

Cədvəldən göründüyü kimi, 2014-cü ildə şəhər və kənd yerləri üzrə şəxslərin adambaşına gəlirə görə ən yüksək göstəricisi ölkə üzrə 12,9%, şəhər yerləri üzrə 13,4% və kənd yerləri üzrə 12,2 % (200,1 - 225,0 manat) təşkil etmişdir ki, bu da ev təsərrüfatında gəlir səviyyəsinə görə paylanmanın qanunauyğunluqlarını sübut edir. Gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsinə görə artma və azalma meyli normal paylanma qanununa uyğun baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhali gəlirlərinin tənzimləmə mexanizmi gəlirlərin ölçülməsi metodikasını, proqnozlaşdırma və konkret göstəricilərin cari və perspektiv qiymətləndirmə üsullarını özündə birləşdirir. Perspektiv dövrlər üçün əhali gəlirlərinin nominal artım tempini, onun strukturunu proqnozlaşdırmaqla makrosəviyyəli iqtisadi meylləri və iqtisadi yükü qiymətləndirmək olar. İnvestisiya və cari istehlak xərcləri arasında gəlirlərin istifadəsi normaları və əsas istiqamətləri hesablanır. Milli hesablar sistemində gəlirlər alıcılıq və həyat səviyyəsinin insan inkişafı üçün zəruri olan ehtiyaclarını ödəməyin maliyyə əsasını formalaşdırır.

4. İstehlak yönümlü tənzimləmə mexanizmlərinin sosial inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi

Gəlirlərin tənzimlənməsində müxtəlif hədəflər və maraqların formalaşdığı üçün onların proqnozlaşdırılması istehlak mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi ilə mümkündür. İstehlak sferası bazar tələbinə uyğun əhalinin maddi imkanları, sosial-demoqrafik motivləri əsasında formalaşır. İstehlakın formalaşmasında məcmu gəlirlərin mənbələri kimi daha çox pul və natural gəlirlər, pulsuz xidmətlər və müxtəlif güzəştlər rol oynayır.

İstehlakın sosialyönlü mexanizmləri kimi tənzimləmə funksiyası həm bölgü prinsiplərini, həm də əhalinin minimal təminat səviyyəsini formalaşdırmaq məqsədi ilə reallaşır. Müasir şəraitdə dövlətin istehlak sferasına təsiri bölgü vasitəsi və bazarın tədqiqinin təkmilləşdirilməsi, onun müəyyən normativlərə uyğun idarə edilməsi vəzifələrini, istehlak normalarını və istehlakın bazar quruluşuna təsir etməyin iqtisadi, təşkilati və maliyyə mexanizmlərini formalaşdırır. İstehlakın səviyyəsinin normativ istehlak göstəricilərinə uyğunluğunu tənzimləməklə bazarda əmtəə və xidmətlərin bazar təşkilinə nail olmaq olur. Normativ istehlak bazası müasir şəraitdə əmtəə və xidmətlər bazarının təklifini, onun strukturuna uyğun istehsal-idxal siyasətini formalaşdırmaqla yanaşı, istehlak minimumlarını, ərzaq təhlükəsizliyi və həmçinin idxal siyasətinin

iqtisadi konturlarını yaratmağa imkan verir. Gəlirlərə uyğun tələbatı formalaşdıran istehlak normalarını hesablamaq və proqnozlaşdırmaq üçün ona planlaşdırma və tənzimləmə obyektı kimi baxmaq olar.

İstehlakın strukturunda maddi və mənəvi nemətlərin istehlakı yoxsulluğun keyfiyyət göstəricisi olmaqla, onun dinamikasını müəyyənləşdirir. Gəlirlərin artması ilə maddi nemətlərin artımı müəyyən bir həddə qədər davam edir. Sonradan isə doyma səviyyəsi baş verməklə istehlak strukturunda digər nemətlərin xüsusi çəkisi artır. İstehlak strukturu ilə gəlirlər arasında dinamizm təkcə kəmiyyətlə deyil, həmçinin keyfiyyətə də baş verir. İstehlakın gəlirlərdən asılı dəyişməsi elastiklik əmsalının dəyişməsi ilə analitik ifadə olunur. Əgər başqa parametrləri nəzərə almasaq gəlirlərin artımı ilə istehlakın ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə artımı arasındakı elastiklik uyğun olaraq doyma halına yaxınlaşmanı xarakterizə edir.

$$\Delta\theta = \frac{\Delta x}{\Delta y} \quad (2)$$

Δx - istehlakın dəyişməsi;

Δy - gəlirlərin dəyişməsi.

Əgər $\Delta\theta > 0$, onda gəlirlərin artımı ilə istehlak arasında artma prosesi gedir.

Əgər $\Delta\theta < 1$, onda gəlirlərin artımı istehlakın hər hansı bir məhsulu üzrə azalması, digər tərəfdən başqa məhsula ehtiyacların artması ilə baş verir.

İstehlakın sosial amillərdən elastikliyində isə ailədə işləyənlərin sayı, onların yaş və məşğulluq sahəsi, təhsili əsas rol oynayır. Uşaqların sayının çox olması respublikada istehlak səbəbində olan uşaq yemək və geyimlərinin çox olmasına gətirib çıxarır. Hər bir sahənin əmək fəaliyyəti və əməyinin məhsulu istehlak davranışında xarakterik xüsusiyyətlər yaradır. Həmçinin sosial müdafiənin birbaşa və kollektiv istehlak formalarını və modelini yaratmağa imkan verir (cədv.3).

Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində adambaşına, kq-la)

	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Çörək və çörək məhsulları	141,2	156,5	157,9	158,9	156,8	155,7	153,4	147,7	144,3	141,6	139,8
Kartof	35,5	48,5	49,1	50,8	51,5	52,2	54,6	59,3	63,1	64,2	71,3
Tərəvəz və bostan bitkiləri	63,2	77,9	78,4	78,6	78,7	83,5	84,1	90,9	98,5	103,8	106,4
Ət və ət məhsulları	21,0	29,4	29,1	29,2	30,2	31,2	31,5	32,4	33,5	33,8	33,8
Balıq və balıq məhsulları	4,5	6,6	6,6	6,6	6,7	6,8	6,9	6,9	7,1	7,1	7,2
Süd və süd məhsulları	178,3	274,8	279,0	280,2	282,6	291,3	301,0	312,8	294,4	285,0	274,3
Yumurta, ədəd	117	126	120	123	124	128	131	141	155	155	158
Meyvə, giləmeyvə	37,3	54,5	55,3	55,5	57,6	63,0	65,0	68,5	74,8	75,2	77,2
Qənd və qənnadı məmulatları	28,7	30,8	30,9	31,0	31,3	31,4	31,5	32,0	31,7	31,5	30,6
Bitki yağı və marqarin	5,8	8,3	8,3	8,4	8,4	8,6	8,8	9,3	9,9	9,9	10,3

www.stat.gov.az

Cədvəldən görünür ki, iqtisadi inkişafın 2001-cı ildən 2-3 dəfə artımına baxmayaraq əsas ərzaq məhsulları ümumi şəkildə 2 dəfədən çox artmayıb. Bu isə bir daha istehlakyönlü iqtisadi tənzimləmə sistemində marketing planlaşmasına üstünlük verilməsini və marketing dəyişməsi ilə sosial-iqtisadi dəyişmələrin parametrləri arasında əlaqələrin optimallaşdırılmasına əsas verir.

5. Müasir dövrdə yaşayış minimumu və ünvanlı sosial yardım mexanizm-lərinin təkmilləşməsi prioritetlərinin müəyyənəşdirilməsi

Dissertasiya işində əhalinin həyat səviyyəsinin mövcud vəziyyəti, qütbləşmə amili, yaşayış minimumunun ölçülməsi, onun dəyişmə meylləri və əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin tənzimlənməsinin metodiki aspektləri geniş tədqiq olunaraq belə bir qənaət əldə edilir ki, əhalinin minimum yaşayış səviyyəsi, yoxsulluq həddi, yoxsulluq səviyyəsi, ehtiyac minimumu və onlara təsir edən amillərin dinamikası tədqiqat obyektı kimi çıxış edir. Yaşayış minimumu minimum istehlak büdcəsi ilə müəyyənəşir. Son nəticədə yaşayış minimumu, əhali gəlirləri və istehlakı sistemi isə qanunvericilik əsasında formalaşır. Yaşayış minimumunun hesablanması metodikasının, istehlak

strukturunun və xərclərinin təkmilləşdirilməsi öz növbəsində yaşayış minimumundan istifadə mexanizmləri əsasında tərtib olunur.

Ümumən həyat səviyyəsinin dəyişmə dinamikasını və real vəziyyəti qiymətləndirmək üçün yaşayış minimumu göstəricisindən istifadə olunur. Minimum əmək haqqının, yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılaraq yaşayış minimumuna yaxınlaşmaqla tənzimlənməsi sosial müdafiə sisteminin təkmilləşməsinin əsaslarını təşkil edir.

Tədqiqat işində xüsusi vurğulanır ki, yaşayış minimumunun əmək qabiliyyətli əhali və pensiyaçılar arasında nisbətləri onların yaxınlaşması ilə yanaşı istehlak səbətinə uyğun differensiasiyasının saxlanılmasını tələb edir. İstehlak differensiasiyası hər bir sosial-demoqrafik əhali qrupları və məşğulluq səviyyəsinə görə fərqlənir. Gəlirlərin differensiasiyası potensial qütbləşməni yaradırsa, istehlak differensiasiyası isə mövcud bazar şəraitində vergiləri, ödəmələri və bazar əmtəə-xidmət qiymətinin dəyişmə dinamikasını özündə əks etdirir.

Yoxsulluğun azaldılması tədbirlərinin və ünvanlı sosial yardımın müəyyən edilməsi üçün istehlak səviyyəsi, onun strukturunun qiymətləndirməsinin metodoloji aspektləri müəyyənləşdirilir. Sosial müdafiə tədbirləri, müavinət sistemi və onun ölçüsünün təyin olunması stimullar yaratmaq və həm də həyat səviyyəsini təmin etmək funksiyasını güdür. Ünvanlı sosial yardımın müəyyən edilməsində fərdi gəlirlərin və potensial imkanların qiymətləndirilməsi metodikası əsas rol oynayır. Kənd əhalisinin yaşayış vasitələri, onun məşğulluğu və daşınmaz əmlakının istifadəsi yolları və onun sosial səmərəsi ilə müəyyənləşir. İqtisadi potensialın dövriyyəyə cəlb edilməsinə şərait yatarmaq üçün ünvanlı ödəmə məhdudlaşa bilər. Amma potensial imkanı olmayan ailələrə köməyin həcmi və onun mənbələri istehlak minimumuna yaxın olmalıdır.

Əhali istehlakının sosial əhəmiyyəti onun hər bir mənbə, məhsul, xidmət növü üzrə dəyişmə dinamikasını proqnozlaşdırmaq metodlarının və uyğun modellərin seçilməsi yolu ilə hesabatlar aparılmasına gətirib çıxarır. Ərzaq məhsullarının gəlirlərdən asılılığı müəyyən bir həddə qədər xətti, sonradan isə üstlü funksiyası ilə, qeyri-ərzaq və xidmət istehlakı isə kvadratik tənliklər və qeyri-xətti- parabola funksiyası ilə ifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlakın struktur modeli qismində qeyri-müəyyən və neyron şəbəkə sistemini tətbiq etməklə istehlakın strukturunu proqnozlaşdırmaq olar.

İstehlak bazarının tənzimlənməsi üçün əhali istehlakının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir və bazarın əmtəə və xidmət təklifinin formalaşması mənbələri təhlil olunur. İqtisadi cəhətdən səmərəli istehlak mənbələri aşkarlanır ki, bu da iş yerlərinin açılmasına, əhalinin regionlarda məskunlaşmasına və əhalinin təkrar istehsalı üçün demoqrafik proseslərin artımına təsir edir. Ona görə də sosialyönlü siyasətin formalaşması əhalinin istehlak bazarında baş verən mütərəqqi dəyişmələr, elmi-texniki tərəqqinin təbii, keyfiyyət və çeşid problemləri ilə tarazlaşdırılır.

6. Sosial inkişafın tarazlı və dayanıqlı planlaşma strategiyası

Sosial inkişafın perspektiv istiqamətləri, müasir şəraitdə iqtisadi artımın sahə, ərazi, idxal, ixrac və struktur siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial prioritetlər ölkə üçün uzunmüddətli strategiyanın əsas istiqamətlərini, konseptual idarəetmə problemlərini və onların həlli yollarını əsaslandırır, sosial inkişafın müasir bazar tipli inkişaf modelində əsas parametrləri və dinamikanı, iqtisadi inkişafın artım tempini, onun bölgüsü və yenidən bölgü istiqamətlərini və hədlərini müəyyənləşdirir. Sosial inkişafın tənzimlənməsinin əsas istiqaməti olaraq tələb, təklif, təminat səviyyəsi sağlamlığa təsir və sosial müdafiəni müasir tələbata uyğun inkişafına şərait yaradan sahələr və mexanizmlər vasitəsi ilə müəyyən olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud dinamikası, onun strukturuna və perspektiv ehtiyatlarına uyğun olaraq yeni təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial inkişafın əsas istiqaməti olaraq iqtisadi artım, onun sahə, istehlakyönlü və sosial müdafiə istiqamətində təkmilləşməsi əsas rol oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatının strategiyası sosialyönlü strategiyaya əsaslanan prinsiplər və müddəalar üzərində tərtib olunur. Bu strategiya zəruri amillər və strateji məqsədlər baxımından əsaslandırılır. İlk növbədə respublikada sosial müdafiə kontingentlərinə aid olan insanların sosial problemlərinin həlli yollarında ədalətliliyin saxlanması və yoxsulluğun aradan qaldırılması, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və digər problemlərin həlli sosial inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Sosial inkişafın strateji planlaşması aşağıdakı istiqamətlərdə həll olunur:

- ümumi daxili məhsulun artımı və adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhalinin istehlak səviyyəsinin və istehlakın strukturunda xidmət, mənəvi nemətlərin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi;
- sosial müdafiə sistemində ədalət prinsiplərinin, mövcud iqtisadi artım, əmək haqqı, gəlirlər, pensiya və sosial müavinətlər əsasında

nisbətlərin təkmilləşməsi və onların ədalətli stimullaşdırıcı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi;

- əhalinin minimal yaşayış səviyyəsinin və yaşayış minimumlarının daima yüksəldilməsi və inflyasiyaya uyğun olaraq onun alıcılıq qabiliyyətinin artırılması;

- sağlamlıq, ömür səviyyəsi və analıq kapitalı kimi keyfiyyət dəyişmələrinin təşkili, maddi və təşkilati quruluşun təkmilləşməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;

- insan inkişaf indeksini beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsi üçün maddi və mənəvi amillərin idarə olunması.

Sosial inkişafın prioritetləri hər bir ölkə üçün xüsusi dayaq, mülahizələr və resurslara əsaslanır. Dünya inkişaf strategiyası qloballaşma şəraitində amil olaraq ayrı-ayrı ölkələrin strategiyasına, onun siyasi və iqtisadi sosial perspektivlərinə uyğun tədbirləri əsaslandırmaq, onun maddi-maliyyə və kadr təminatını planlaşdırmaq kimi makroiqtisadi sahələri əhatə edir. Yoxsulluq, həyat səviyyəsi və sağlamlıq Azərbaycan üçün yüksək iqtisadi artım şəraitində real həlli baxımından əlavə tədbirlərin və siyasətin formalaşmasını tələb edir. Bu da öz növbəsində demoqrafik situasiya, gənclər, gender problemləri, təbii artım, səhiyyə, təhsil və mədəni inkişaf yollarının həlli mexanizmlərini əsaslandırır.

Həyat fəaliyyəti bütün iqtisadi, mənəvi və sosial inkişaf göstəricilərinin müvafiq dinamikası nəzərə almaqla proqnozlaşdırılır. Sosial planlaşma sahələrin səmərəsi kimi son nəticə olaraq həyata keçirilir. Hər bir sahənin əsas inkişaf meyilləri və parametrləri sosial tələbat və nəticələrə uyğun planlaşdırıldığı kimi, onun təkmilləşdirilməsi üçün funksional parametrlər normativ-hüquqi baza əsasında tərtib olunur və proqnozlaşdırılır. Ona görə də müasir şəraitdə proqnozlaşdırma, funksional idarəetmə və sosial parametrlərin əldə edilməsi üçün tənzimlənmə siyasəti formalaşdırılır. Fikrimizcə, sosial proqnozlar funksional vəzifələr üçün reallaşa bilər.

Sosial inkişaf meyilləri mənəvi sosial normativlərlə yanaşı daha çox iqtisadi dayaq, resurs, onların dəyişmə meyilləri və istifadə mexanizmləri ilə müəyyənləşdirilir. Ona görə də hər bir regionda sosial inkişaf meyilləri iqtisadi inkişaf sahələrinin proqnozu ilə özünün resurs təminatını müəyyənləşdirir. Resurs proqnozu, elmi-texniki tərəqqi, investisiya, onlardan istifadə və həmçinin yeni texnologiyalar ilə reallaşır. Yeni texnologiyalar sosial sferada istehlak davranışına, onun strukturuna təsir edən amillər və təsir gücləri ilə müəyyənləşir. İstehlak

bazarına təsir edən amillərin sosial-demoqrafik və əhali proqnozu ilə tarazlı inkişaf dinamikası əmək ehtiyatlarının regional balansını formalaşdırır.

7. Sosial inkişaf və sosial müdafiənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Sosial inkişaf qlobal inkişaf məqsədli olduğu üçün onun tənzimlənməsi dövlət səlahiyyətləri çərçivəsində baş verir. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafında strateji məqsəd olub, onun reallaşdırılmasında iştirakçı obyekt və subyektlərin, mülkiyyətçi, icraedici orqanların təşkilati strukturlarının özünün müəyyən səlahiyyətləri və vəzifələri mövcud olmalıdır. Bu səlahiyyətlərin obyektiv əsaslara və potensial imkanlara uyğun olması son nəticədə qərar qəbul edilərkən sosial inkişafın yüksəldilməsi yollarını daha səmərəli və adekvat olmasını səciyyələndirir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət kredit və bank sisteminin səmərəli fəaliyyətini təşkil etməklə əmanətlərin artmasına və əhali resurslarının investisiya mənbəyi kimi istifadə olunmasına şərait yaradır. Əhalinin əmanətlərinin artım dinamikası həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas göstəricilərindən biri ola bilər. Belə ki, inflasiyanın qarşısını almaq üçün həmin əmanətlərin banklarda saxlanması həddindən artıq əmtəə almağa meylini azaldır. Yığılmış vəsait dividend gətirməklə cari xərcləri ödəmək üçün vəsait gətirir.

Dövlətin sosial inkişafa təsiri, həmçinin büdcə xərcləri ilə nəzarət olunan transfert xərcləri sosial müdafiə fondunun formalaşmasına təsir qüvvəsidir. Sosial xərcləri tənzimləmək üçün normativ və xərc strukturundan istifadə olunur. Belə ki, hər bir sosial xərcin standartlarına uyğun normativləri nəzərə almaqla büdcədən və xüsusi vəsaitlərdən ayrılan sosial xərclərin səmərəli istifadəsinə nəzarət edilir.

Strateji və sosial təyinatlı məhsul və xidmətlər üzərində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi sosial siyasətin reallaşdırılması vasitələrinin mühüm istiqaməti ilə bağlıdır. Burada başlıca məqsəd əhalinin böyük hissəsinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməkdir. Dövlət əhalinin minimum yaşayış səviyyəsi ilə bağlı istehlak səbətinə daxil olan məhsullara qiyməti tənzimləməklə əhalinin böyük bir qrupunun (az təminatlı, qocaların, işsizlərin) həyat səviyyəsini təmin edərək, cəmiyyətdə sosial sabitliyə nail olursa, digər tərəfdən həmin məhsullara qiymətlərin tənzimlənməsi müvafiq sürətdə büdcə hesabına dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərinə

verilən pensiya, işsizliyə görə müavinət və s. xərclərinin artırılmasının qarşısını alır. Bu xərclər transfert ödəmələri olaraq dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

Transfərtlə yaşayan əhali özünün yaşamaq tərzinə görə orta təminat səviyyəsindən aşağı olsa da, onun orta səviyyəyə çatdırılması stimullaşdırılmalıdır. Birbaşa büdcə xərcləri, fiziki və hüquqi şəxslərin ünvanlı ayırmaları qanunvericiliklə tənzim olunduqda büdcə resurlarının şəffaf istifadəsinə şərait yaradılır. Ona görə də tənzimləmə siyasətinin bir mexanizmi kimi, transfert gəlirləri və xərcləri arasında əlaqə elmi əsaslarla tərtib olunmuş metodlar və mexanizmlər vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Transfert gəlirləri hər bir fərdi şəxsin fəallığını, onun sərəncamında olan resursların istifadə dərəcəsini azaltmalı və daha çox şəffaf formada stimullar yaratmalıdır.

İqtisadiyyatın inkişafı və dünya qiymət siyasəti daxili istehlak bazarında qiymətlərin dəyişmə dinamikasına təsir edir. Ona görə əmək haqqının artırılması real gəlirlərin yaxud istehlak məhsullarının həcmi və strukturunun yoxsulluq həddinə düşməməsi məqsədini güdür.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı həmin sahələrdə əhalinin məşğulluğu, əmək haqqı və əmək haqqına olan əlavələri müəyyənləşdirir. Dövlətin sosial müavinət sistemi, sosial müdafiə tədbirləri və ayrı-ayrı sosial-iqtisadi sahələrin səmərəli təşkili ayrı-ayrı əhali qruplarının rifahını təmin edir.

Dövlət sosial təminat siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün müasir informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadə edərək, sosial yardım və sosial xidmətlə bağlı, minimum əmək haqqı məbləğinin, ehtiyac meyarının həddinin mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə yüksəldilməsi, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, sosial müavinətlərin məbləğlərinin inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq indeksləşdirilməsi üzrə bir sıra işlər həyata keçirilir.

Sosial təminat dövlətin sosial funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. Bu hüquq onu ifadə edir ki, özünü saxlamaq qabiliyyətindən məhrum olmuş, yaxud başqalarına nisbətən cəmiyyətdə daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsin öz yaşayışını təmin etmək üçün müəyyən məbləğ əldə etmək haqqı vardır. Bu zaman fərdə əvəzsiz olaraq müəyyən məbləğdə pul vəsaiti və digər güzəştlər verilir.

Bu gün ölkə prezidentinin apardığı siyasətin xüsusi tərkib hissəsi sosial siyasətdir. Burada sosial müdafiənin prioritet istiqaməti, görülən

işlərin hamısının başında Azərbaycan vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin durmadan yüksəlməsi, həyat keyfiyyətinin artması dayanır. Azərbaycan, son 6-7 ildə həyat keyfiyyəti indeksinin yüksəlməsinə görə hər il bir neçə pillə irəliləyir. Bu siyasətin tərkib hissəsi olaraq sosial sahədə qanunların təkmilləşməsi, yeni qanunların yaradılması və zəngin hüquqi bazanın yaradılması əsas vəzifələrdəndir. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasına əsasən, ölkənin sosial sahəsində mühüm işlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Təbii ki, görülməli işlər sosial sahədə mövcud vəziyyətin daha da inkişafına təkan verəcək.

Artıq bu gün ölkədə pensiyaların baza hissəsi Azərbaycanda yaşayış minimumu səviyyəsinə gəlib çatıb. Yaşayış minimumu səviyyəsində pensiya almaq o deməkdir ki, artıq Azərbaycan pensiyaçısı yoxsulluq həddindən yuxarıda yaşayır. Bundan sonra işə pensiyaların baza hissəsini deyil, ilbəil prezidentin sərəncamı ilə sığorta hissəsinin artırılmasına üstünlük verilir. Bu da qanunun tələbidir, həm də minimum pensiya Azərbaycanda minimum həyat səviyyəsi, əmək haqqı səviyyəsindədir.

8. Sosial inkişafın prioritetləri və proqnozlaşdırma

Sosial inkişafın konseptual müddəaları hər bir ölkədə özünəməxsus hədəflərlə və onlara çatmaq yollarının tənzimlənmə və idarəetmə mexanizmləri ilə reallaşır. Sosial inkişaf nisbi mənada və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla mərhələ-mərhələ həllini tapan və islahatlar yolu ilə tənzimlənən ətalətli sistemdir. Sosial inkişafın resurs təminatı və sosial normativ bazası ayrı-ayrılıqda əsaslandırılmaqla yanaşı, üzvi əlaqəsi olan vahid sistem halında da təsvir olunur və həlli yolları tapılır. Sosial inkişafın sistem təsviri aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

– mövcud iqtisadi və sosial meyllərin, dinamik və struktur dəyişmələrin və onların əsas parametrlərinin, real vəziyyətin ideal, yaxud hər hansı konseptual hədəflərlə müqayisəsi verilir;

– sosial inkişafın prioritetləri müxtəlif normativ və standart prinsipləri və göstəricilərə çatmaq üçün elmi və pragmatik amillərə əsaslanmaqla, müxtəlif variantlarda şərti və əsaslandırılmış müddəalarla tərtib olunur;

– sosial inkişafın ayrı-ayrı sahə və ərazi, həm də resursların istifadəsi variantları ilə dəyişmə meylləri, qarşılıqlı əlaqələri, davamlı inkişaf strategiyası tərtib olunur;

– sosial inkişafın kompleks sistemli təsviri modeli, onun reallaşma şərtləri və nəticələrinə nail olmaq üçün trayektoriya dəyişməsinin məntiqi sxemi tərtib olunur.

Azərbaycan üçün sosial prioritetlər müasir iqtisadi inkişafın nəticələrini nəzərə almaqla, digər tərəfdən əhalinin tələbatı sistemində və onun sosial inkişafda əldə olunan səviyyəsini nəzərə almaqla vacibliyi ilə iyerarxiya üzrə düzülən məqsədlərini əhatə edir. Uzun müddətli strategiyanın aşağıdakı prioritetlərini göstərmək olar:

– əhalinin həyat səviyyəsinin yüksədilməsi, yoxsulluğun azaldılması, tam məşğulluq və regionların sosial-iqtisadi inkişafı;

– əhalinin inkişaf indeksinin maksimal həddə çatdırılması, onun inkişaf etmiş ölkələrdə olan parametrlərə uyğun planlaşdırılması yolu ilə strukturunda milli-mədəni və etnik xüsusiyyətlərin təşəkkülü.

Makroiqtisadi səviyyədə ümumi iqtisadi artım, ÜDM, ondan əhalinin rifahı üçün ayrılan vəsaitlər, istehlak həcmi, sosial təminatlar, insanın ömür müddəti və həmçinin sosial infrastrukturun inkişafı ilə qiymətləndirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sosial yönü siyasət strategiyası neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun və sosial müdafiə prioritetlərinin üstünlüyü və təmin olunması yollarının əsaslandırılması ilə tərtib olunur. Azərbaycanda zəruri uzun müddətli sosial tələbatlar və onların ödənilməsi iqtisadi siyasət və tənzimləmə mexanizmlərinin əsas hədəfi olaraq proqnozlaşdırılır. Əhalinin rifah və sosial problemlərinin həlli müəyyən makro- və mikro vəzifələrin həllinin variantlarını tapmağı tələb edir. Müasir şəraitdə Azərbaycanın inkişaf modeli sosial və investisiya yönü siyasətlərin vəhdətinə əsaslanır.

Sosial proqnozlar sahə və ərazi üzrə ayrı-ayrı problemlər və ünvanlı funksional təyinatına görə tərtib olunur. İşdə, perspektivdə əhalinin gəlir və istehlak balansı tərtib edilməklə, baş verən struktur dəyişikliklər işıqlandırılır.

Nəticə

Sosial inkişaf kompleks sahə və ərazi iqtisadi planlaşma və tənzimləmə obyektı olaraq, makro- və mikrosəviyyəli idarəetmə xüsusiyyətlərini və müvafiq konkret funksional məqsədlərin həlli yollarını təmin edən göstəricilər sistemi ilə bağlıdır. Sosial tənzimləmə sistemi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası, iqtisadi və sosial sahələrin fəaliyyətinin səmərəsi və insan inkişafı indeksinin yüksəldilməsinə yönəldilən mexanizmlər vasitəsi ilə idarə olunur. Sosial tənzimləmə sistemi iqtisadi siyasətlə və onun nəticələri ilə əlaqədə olmaqla, sosial tərəqqi vəzifələrini və problemlərini həll edən tədbirlər məcmusu ilə kompleks proqram xarakterli mexanizmlər vasitəsilə təkmilləşir.

Sosial tənzimləmənin əsas meyarı, onun konkret istiqamətləri idarəetmə və tənzimləmə prioritetləri ilə müəyyən edilir. İşdə, sosial tənzimləmənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar təklif olunur:

- iqtisadi artımın dayanıqlı dəyişmə meyllərini saxlamaqla onun daxilində sosial problemlərin həllinə yönəlmiş struktur təkmilləşməyə üstünlük vermək;

- sosialyönlü sahə və ərazi komplekslərinin, əhalinin məskunlaşması və iş yerləri ilə təmin olunması yolları ilə regionlarda sosial inkişaf meyllərini orta respublika və şəhər səviyyəsinə yaxınlaşdırmaq;

- əhalinin sosial müdafiəsi, sosial təminat və sosial tələbat sisteminin təkmilləşməsi və onların ödənilməsi üçün resurs potensialını formalaşdırmaq və ondan istifadə mexanizmlərini təkmilləşdirmək;

- sosialyönlü məqsədli proqramların hazırlanması və onların reallaşmasında daxili resurs potensialının bölgü və yenidən bölgü sistemini təkmilləşdirmək;

- sosial siyasətin tərtibi və reallaşmasında qanunlar sistemini və onların normativ-hüquqi bazasının elmi əsaslarını təkmilləşdirmək;

- sosial inkişafın tənzimlənməsi sistemində pensiya təminatı sistemini, əmək və müavinət sistemi arasında üzvü bağlı əlaqələrin metodiki cəhətdən əsaslandırılması və yeniləşməsi yollarını müəyyən etmək;

- sosial inkişaf istiqamətli minimumları əsaslandırmaq və onların tətbiqinin əsas prinsiplərinin ədalətlik sistemini qorumaq.

Dissertasiya işində mövcud sosial sistem təhlil edilməklə, Azərbaycan reallığı şəraitində sosial tənzimləmə mexanizmlərinin əsas istiqamətləri, onların prioritetliyi əsaslandırılır. Azərbaycan iqtisadiyyatı sosialyönlü olduğu üçün onun əsas parametrləri olan adambaşına düşən resurs potensialı, minimal və orta təminat səviyyəsi, onların meyarları, meylləri və tənzimləmə xüsusiyyətləri göstərilir.

Dissertasiyada fərqli cəhət istehlak bazarına, onun səviyyəsi və dinamikasına struktur dəyişmələrinə tənzimləmə mexanizmi kimi baxılmasıdır. Bu da məqsədyönlü idarəetmə sistemi kimi sosialyönlü siyasətin aparıcı rolunu və onun istehsalə, iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqat göstərir ki, yaşayış minimumu və onun təkmilləşdirilməsi tənzimlənmənin əsas meyarı və qanunvericilik bazası olmaqla ölkə iqtisadiyyatında spesifik xüsusiyyətlər ilə bağlıdır. İlk növbədə yaşayış minimumu əhalinin həyat səviyyəsinin güzgüsü olmaqla onun istehlak davranışını və istehlak bazarının təkmilləşməsinə cəhdləri əhatə edir. Yaşayış minimumu real iqtisadiyyatın ilkin həlqəsi və bölgü sisteminin əsas parametri olmaqla, iqtisadi inkişaf, rifah və təminat səviyyəsinə, onun strukturuna uyğun dəyişən parametr kimi çıxış edir.

Dissertasiya işinin nəticəsi kimi, konkret sosial inkişaf sistemində mövcud vəziyyətin tələb olunan səviyyəyə çatdırılması üçün zəruri olan və tövsiyyə edilən müddəalar və hipotezlər təklif edilir. İşdə, tarazlı inkişaf, dayanıqlıq və sosial ədalət konsepsiyası çərçivəsində sosial inkişafın ümumiləşmiş proqnozu və onun nəticələri tədqiq olunur.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. "Sosial inkişafın planlaşma strategiyası". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. İqtisadiyyat. № 5/2012. s.125-131.

2. "Sosial inkişaf və sosial müdafiənin tənzimləmə siyasəti". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. İqtisadiyyat. № 6/2012. s.120-128.

3. "Mədəni sferanın sosial-iqtisadi islahatları". "Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial-mədəni inkişaf" Beynəlxalq konfransın materialları 21-22 dekabr 2015. Bakı, s.360-362.

4. "Sosial inkişafın sosial prioritetləri və proqnozlaşdırılması". Az.ETKTİ və Tİ, Elmi əsərlər. № 2/2013. s.73-78.

5. "Sosial inkişafın və sosial müdafiənin tənzimlənməsi". Az.ETKTİ və Tİ, Elmi əsərlər. № 3/2013. s.117-127.

6. "Necessity and methodological aspects of social development regulation", Scientific axis, quarterly social education journal subject to international peer review. Winter 2013, year 3. Number 9, p.79-86.

7. Условия и факторы поляризации в экономике Азербайджанской Республики. International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 90th Birth Anniversary of Professor George Papava. Actual problems of economies of post-communist countries at current stage. 28-29 June, 2013. Tbilisi, c.7-10.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'R. Huseynov' or similar, written in a cursive style.

РЕЗЮМЕ

Проблемы совершенствования механизмов регулирования социального развития

Диссертационная работа посвящена проблемам совершенствования механизмов регулирования социального развития. Во введении диссертации обоснована актуальность темы, исследована степень разработанности проблемы, определены цели и задачи, научная новизна, показана теоретическое и практическое значение научной новизны исследования.

В первой главе работы «Теоретико-методологические основы государственного регулирования социального развития» исследуются концептуальные основы, основные направления регулирования социального развития, факторы и основные особенности формирования механизмов социального развития.

Во второй главе диссертационной работы «Анализ и оценка современного состояния государственного регулирования социального развития в Азербайджане» проанализированы современное состояние формирования, динамики и механизмов регулирования доходов, осуществлена оценка влияния механизмов регулирования потребительского характера на социальное развитие, выявлены основные тенденции государственного регулирования прожиточного минимума и адресной социальной помощи.

В третьей главе «Основные направления совершенствования механизма регулирования социального развития» дана стратегия устойчивого социального развития, выявлены перспективы перехода к эффективной системе социального развития и социальной защиты, определены приоритеты и направления совершенствования прогнозирования социального развития.

В заключении показаны результаты, имеющие теоретическое и практическое значение, а также выводы и предложения.

Resume**Problems of improving of mechanisms of social development regulation**

This thesis is about the problems of improving the mechanisms of social development. In the introduction of the dissertation is substantiated the relevance of the topic, the learning level of the problem is explored, aims and objectives are determined, theoretical and practical value of the scientific innovation are proved. In the first Chapter of "Theoretical and methodological bases of state regulation of social development" is explored the conceptual framework, the main directions of regulation of social development, the main factors and features of formation of mechanisms of social development.

In the second Chapter of the thesis "Analysis and evaluation of the current status of state regulation of social development in Azerbaijan" are analyzed the current state of the formation, dynamics and mechanisms of regulation of incomes, is shown the influence of the regulation mechanisms of consumer character on social development, are identified the main trends of state regulation of the subsistence minimum level and targeted social assistance.

In the third Chapter "The basic directions of perfection of mechanism of social development regulation" is given the strategy of sustainable social development, revealed the prospects of transition to an effective system of social development and social protection, defined the priorities and directions of forecasting perfection of social development.

In the conclusion are shown the results with the theoretical and practical importance, including insights and suggestions.

Formatı 60x84 _{1/16}. Həcmi 1 ç.v.
Sayı 100. Sifariş 121.

“Ulu” istehsalat-kommersiya mətbəəsində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МУСАЕВ ПАРВИН ПАРВИЗ ОГЛЫ

**ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ
СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ**

Специальность: 5308.01 – Общая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

БАКУ - 2016

